

Ольга Морозова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна)

РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) У РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ

Нагальним завданням свідомих представників української держави є захист рідної української мови та здійснення усіляких заходів для її подальшого розвитку в усіх сферах суспільного життя. Адже мова – суть нації, існує мова – існує й нація, із розвитком мови розвивається й цивілізація. Саме з боротьби за мову, здебільшого, починається боротьба народів за свої права. І ця теза підтверджується українською історією¹.

Одним із найважливіших кроків у напрямку утвердження ролі й значення мови є пам'ять про історичний шлях становлення й розвитку рідної мови українців, зокрема в сфері освіти. Проблемою української мови й освіти в Україні сьогодні зацікавлена низка вітчизняних дослідників (Лариса Масенко², Світлана Румянцева³, Наталя Ломінська⁴ та інші⁵). Їх позиція щодо необхідності підтримки рідного слова зрозуміла, але більш цікавим видається ставлення до окресленої проблеми закордонних учених,

¹ О. Морозова, *Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття*, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 88, вип. 75. Історичні науки, Миколаїв 2008, с. 46–50.

² Л. Масенко, *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2000; id., *Мова і політика*, 1-е вид., Київ 1999, 100 с.; *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту*, ред. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька, Київ 2005, 399 с.; id., *Мовна ситуація Києва: День сьогоднішній та прийдешній*, Київ 2001; *Мовно-культурна ситуація в Україні*, «Дивослово», 2001, № 10, с. 7–11.; *Мова і нація*, «Київський журналіст», 2004, № 1, с. 17–24.

³ С. Румянцева, *Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900–1917 рр.)*: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 2002, 196 с.

⁴ Ломінська Н. *Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість: історичний аналіз*: Навч. пос. Острог–ДЕКАЛЬБ (США) 2001.

⁵ *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*, за ред. Ю. Бестере-Дільгер, 2-ге вид., Київ 2008, 363 с.; О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко, *Історія української школи і педагогіки*: Навч. пос., ред. О. Любар, Київ 2003.

зокрема поляків, які не стоять осторонь українських питань. Польські науковці не лише провели ґрунтовні дослідження з вивчення українського питання (Володимир Мокрий⁶, Ярослав Мокляк⁷, Якуб Кошчолек⁸ тощо), а й здійснюють реальні кроки щодо захисту українського слова.

Отже, мета статті – висвітлити історичний шлях розвитку руху за українізацію освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) й показати позицію українських і польських науковців у цьому питанні. У статті автор робить акцент на дослідженні мовного питання в освітній сфері, як найбільш заангажованій галузі суспільної діяльності запропонованого періоду.

Так склалося історично, що український народ століттями знаходився під чужоземними впливами. Мова, освіта та інші сфери буття людини були об'єктами русифікації, полонізації, румунізації, мадяризації тощо. Особливо показовим у цьому плані є період ХІХ століття.

У Наддніпрянській Україні, згідно з указами 1863 р. та 1876 р. про повну заборону української мови, прикладом великодержавної сваволі можна назвати факт, коли в Миргородській гімназії (Полтавська губернія) висіла табличка зі словами: «У стінах гімназії забороняється вихованцям розмовляти малоросійською мовою». Звичайним стало побиття українських дітей за вживання в школі рідної мови з метою «викоренити» її⁹. Учителі-українофіли піддавались постійним переслідуванням та звільненням, для більш пильного догляду за порядком із 1880 р. в університетах були призначені служителі інспекції¹⁰. Давалися взнаки й грошові надбавки, які призначалися за т.зв. «обрусеніє», за новими правилами 1892 р. – швидке сходження по службовій драбині, яке чекало на російськомовних учителів. Іногородці заохочувались до проживання на території України. Постановами Міністерства народної освіти в навчальних закладах щорічно вводились нові предмети російською мовою¹¹. Таємне навчання українською мовою вважалося злочином і каралося.

⁶ *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców*, red. W. Mokry, Kraków 2010.

⁷ J. Moklak, *W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892*, Kraków 2004.

⁸ J. Kościółek, *Język ukraiński wobec wyzwań współczesnej sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2012, № 3, с. 449–456.

⁹ *Листи членів різних політичних партій, перехоплені Департаментом поліції та розшукувальним пунктом полтавського ГЖУ та про виявлення осіб, які згадуються у цих листах, 2 жовтня 1913 р. – 24 січня 1914 р.*, Центральний державний історичний архів м. Києва (далі–ЦДІАК), ф. 321, «Розшукувальний пункт при Полтавському ГЖУ», оп. 1, спр. 181, ч. 2, арк. 205–212.

¹⁰ *Об инспекции в университетах, управляемых по общему уставу (Дело Департамента Народного Просвещения. 1880 г., ч. 3, № 40)*, [в:] *Сборник постановлений по министерству народного просвещения*, Санкт-Петербург 1892, с. 146.

¹¹ *Справа про пред'явлення Подільського Губернатора в комісії всенідаданішого звіту про стан губернії за 1883 рік*, 2 лист. 1884 р., ЦДІАК, ф. 442 «Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернаторства», оп. 537, спр. 209, арк. 5–6-зв.; *Извлечение из общих распоряжений по средним учебным заведениям ведомства министерства народного просвещения, имеющих отношение к учительским институтам, семинариям и школам, «Настольная книга по народному образованию»*, ред. Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий, Санкт-Петербург 1901, т. 2, с. 1356.

У 1911 р. Міністерство внутрішніх справ у своєму рапорті сенатові підкреслило, що метою державної політики є не допустити національного відродження українців¹². Сергей Щеголев із «Союзу руського народу» робить висновок: «Українська мова мало потрібна для створення рідної малоросам обласної літератури; південноросійська народна школа не потребує малоросійських підручників та викладання; підручники й книги для неї українською мовою не лише некорисні, а навіть шкідливі; націоналізація малоруських училищ необхідна для федераційного розпаду Росії; наявність малоруської орфографії шкодить народній освіченості та зупиняє культуру Півдня Росії»¹³.

Щодо західноукраїнських земель, то на кінець XIX ст. вони не лише не були єдиним цілим із землями Наддніпрянської України, а навіть були роз'єднані між собою. Після утворення в 1867 р. Австро-Угорської імперії Галичина й Буковина стали провінціями Австрії, а Закарпатська Україна входила до складу Угорщини. Різна політична, економічна та релігійна ситуація наклала відбиток і на розвиток національної самосвідомості населення цих територій, зокрема на їх ставлення щодо українського питання взагалі.

У Галичині україномовні заклади освіти перетворювалися на школи з польською мовою викладання, українські гімназії – на утравкістичні (двомовні)¹⁴. Населення Буковини зазнавало постійних утисків із боку румунів і німців, не могло домогтися визнання належного статусу української мови. Румунська мова була мовою викладання в усіх школах Буковини, українці постійно обмежувалися в праві вступу до навчальних закладів, студентам, які відвідували румунські лекції, навіть давали стипендію¹⁵. Однак, порівняно з Галичиною, наприкінці XIX ст. тут склалися кращі умови для поширення руху за права української мови.

Найзанедбанішою в національному плані серед усіх українських земель Австро-Угорщини була Закарпатська Україна. Угорці проводили жорстку політику позбавлення українців їх національних прав. Одна з впливових будапештських газет «Pesti Hirlap» заявляла: «Національних агітаторів (неугорської національності. – О.М.) треба арештовувати. Народ ми спочатку подужаємо, а потім шляхом мирної культури помадяримо»¹⁶. На переломі сторіч цей процес зайшов уже так далеко, що один угорський публіцист, подорожуючи 1901 р. по Підкарпатській Русі, міг написати про українців таке: «Вони чисті мадяри <...>, вони спілкуються тільки по-

¹² Т. Гунчак, *Україна п. п. XX ст.*, Київ 1993, с. 52.

¹³ С.Щеголев, *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи*, Київ 1914, с. 154–155.

¹⁴ *Статті та рецензії В. Дорошенка 1908–1911 рр.*, Центральний державний історичний архів м.Львова (далі –ЦДІАЛ), ф. 401 «Редакція журналу «Літературно–науковий вісник», оп. 1, спр. 52, арк. 329; *Інтерпеляція депутату державної Думи у Відні Олесницького Євгена австрійській владі та стаття про організацію шкіл з викладанням на українській мові*, ЦДІАЛ, ф. 309 «НТШ», оп. 1, спр. 2775, арк. 1.

¹⁵ *Духовна семінарія в Чернівцях*, «Буковина», 1886, ч. 13, с. 1–2; *Новий спосіб румунізації*, «Буковина», 1889, ч. 18, с. 6.

¹⁶ Д.Д. *Угорська Русь*, Київ 1914, с. 25.

мадярськи. Вони закінчують мадярські школи й одружуються з інтелігентними мадярськими жінками. Коротше, вони мадяри з голови до п'ят <...>¹⁷.

Однак, не дивлячись на такі несприятливі політичні умови для розвитку рідного для українців слова, свідомі представники українського населення завжди боролися за права своєї мови. У свій час С. Єфремов, один із найяскравіших виразників потреб народу щодо українізації навчальних закладів, видатний просвітитель, застерігав: «Кайдани і гніт над мовою завжди були безсилі затримати її розвиток»¹⁸.

Узагалі, зацікавлення мовою, історією рідного краю розпочалося ще наприкінці XVIII століття на Лівобережній Україні, що славилася героїчним минулим, культурною традицією тощо. Типовою рисою національного відродження в лівобережних землях була перевага літературно-наукової, культурницької праці над громадсько-політичною діяльністю українства.

Національний рух українців Галичини, який став розгортатись під впливом ідей наддніпрянських українців, розпочався кількома десятками років пізніше, ніж у Росії, але це відставання було скоро ліквідовано. Саме Галичина стала провідником боротьби за права української мови. Типова риса національного відродження в західноукраїнських землях – це його офіційний, лояльний до віденського уряду характер, адже українська народність Галичини була захищена конституцією 1867 р., що гарантувала основні громадянські права та уможлилювала політичну активність: «Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою національність і свою мову»¹⁹.

Так, у Львові в цей час поширюється україномовна преса²⁰, створюються перші українські підручники, заснуються національні організації («Просвіта», 1868 р.; культурно-наукове товариство ім. Шевченка, 1873 р.). На захист рідної мови в школі встали громади, політичні діячі, студентські та вчительські організації, що мали на меті «боронити права української мови»²¹. Активним захисником вищої школи з рідною мовою навчання виступила молодь. У цей час українці вдавалися лише до легальних методів боротьби. Подавалася маса меморандумів і петицій до галицького сейму та шкільної ради, віденського уряду й парламенту з проханням змінити

¹⁷ П.Р. Магочій, *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*, Ужгород 1994, с. 46.

¹⁸ С. Єфремов, *Заметки на текущие темы*, «Киевская старина», 1905, № 5, с. 203; С. Єфремов, *Заметки на текущие темы*, «Киевская старина», 1905, № 4, с. 100.

¹⁹ Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*, Мюнхен 1987, с. 18.

²⁰ *Борьба за украинский университет*, «Украинская жизнь», 1913, № 1, с. 115; *За рідною вищою школою*, «Діло», 1912, ч. 118, с. 1–3; *Меморіал львівських українських товариств до центрального керівництва з 15.04.1910 р. в справі заснування українського університету у Львові*, «Наша школа», 1910, кн. 2, с. 78–79.

²¹ *Утраквізм в школах середніх*, «Школьна часопись», 1886, ч. 7, с. 55.

дискримінаційний стан у шкільництві²².

Важливе місце займали вимоги відкриття українських початкових та середніх шкіл у Львові, паралельних українських класів при гімназіях, зрівняння права польської та української мов у шкільних закладах, зміни навчальних планів та видання українських підручників і посібників, припинення утисків українських учителів та переслідування діячів, заснування українського університету.

Результатом творчих пошуків населення Галичини стало виникнення у Львові з початком 1884–1885 шк. р. народної школи з українською мовою викладання, української чоловічої 4-класової школи, де навчання велося рідною мовою²³. У подальші роки кількість україномовних початкових навчальних закладів збільшувалася. Влада не вбачила в них великої загрози.

Українська середня освіта була в гіршому стані. Уряд не бажав виховувати національно свідому українську інтелігенцію, однак українцям вдалося домогтися певних перемог. У 1874 р. було дозволено навчання рідною мовою в середніх навчальних закладах. У 1887 р. відкрито першу українську гімназію в Перемишлі: спочатку у вигляді паралельних українських класів, згодом вона стала повною. З вересня 1892 р. цісар Франц-Йосиф дозволив заснувати державну гімназію з українською мовою навчання в Коломиї²⁴. У 1893 р. тут створено паралельні українські класи, а в 1900 р. гімназія стала повною. У 1898 р. виникла україномовна гімназія в Тернополі (1906 р. – стала самостійною)²⁵.

Щодо вищої освіти, то тривалий час австро-угорські власті були непоступливими в цьому питанні. Лише під тиском громадськості в 1894 р. у Львівському університеті була відкрита кафедра історії України, яку очолив Михайло Грушевський. Ставилося питання про відкриття кафедри математики з українською мовою викладання²⁶.

У 1880-х рр. виникли перші національні освітньо-шкільні об'єднання: «Руське Товариство Педагогічне» (РТП, Львів, 1881 р.); «Руська школа» (Чернівці, 1887 р.), які на офіційному рівні починають виступати на захист української школи. Результатом творчих пошуків західноукраїнських педагогів стала перша в історії Галичини програма розбудови української

²² Відозва, «Школьна часопись», 1886, ч. 7, с. 1–2; Внесене посла Ю. Романчука, «Школьна часопись», 1884, ч. 19, с. 148–149; Меморіал буковинського православного духовенства руської народності, Черновці 1899, с. 13; Меморіал товариства «Учительська громада» до ц. к. Краєвої Шкільної Ради в справі науки української мови й літератури в середніх школах з польською викладовою мовою, «Наша школа», 1910, кн. 1, с. 76–80; Меморіал Товариства «Учительська Громада» до міністра-президента бар. Бека й міністра Просвіти Мархета в справі заснування українського університету у Львові, «Наша школа», 1909, кн. 1–2, с. 142–153.

²³ Друга народна школа з руським викладовим язиком у Львові, «Шкільна часопись», 1884, ч. 10, с. 73–75; Дело руської народної школи у Львові майже полагожене, «Шкільна часопись», 1884, ч. 17, с. 141.

²⁴ Ювілейна книга української гімназії в Тернополі (1898–1998), ред. С. Яреми, Тернопіль-Львів 1998, с. 27.

²⁵ І. Курляк, Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.), Львів 1997, с. 10–13.

²⁶ ЦДІАК, ф. 146, оп. 51-а, спр. 975, арк. 1–5.

національної школи, оприлюднена 26 березня 1884 р.²⁷

Наприкінці 1890-х рр. на західноукраїнських землях відбувається політизація національного руху, завершується перехід до масового національного руху українців. Уперше питання про українське урядування й відкриття українських кафедр публічно поставило загальноакадемічне віче в Коломиї 15 вересня 1880 р., а через два роки, 7 серпня 1882 р., це було чітко заманіфестовано на загальноакадемічному вічі за участю 130 студентів вищих шкіл Галичини²⁸.

Однак не слід забувати про одну особливість мовної ситуації в Галичині: західноукраїнське населення виступало за права живої народної мови. Це не була літературна мова, якою користувались автори Наддніпрянської України і яка вважалася взірцем для всієї країни. Однак саме ця обставина й сконсолідувала населення Галичини для ведення досить активної боротьби за права рідної мови.

На Наддніпрянщині наприкінці XIX ст. українці були одним із найбільш малописьменних народів Російської імперії. Якщо у деяких російських губерніях рівень освіченості досягав 36,1% (Ярославська), то за тим же показником українські губернії не перевищували 16,4% (Чернігівська), а подекуди він складав 10,5% (Подільська), 9,4% (Волинська) і навіть 6,3% (Овруцький повіт Волинської губернії)²⁹. Перепис 1897 р. показав, що на 100 чоловік населення було лише 13 письменних. Осіб з освітою вище початкової було лише 1,102%; із загальною середньою – 1,691%; із вищою – 0,178%³⁰. У цілому, рівень освіченості чоловіків складав 23,3%, жінок – 3,9%, у той час як у німців він становив відповідно 59,9% і 58,6%, литовців і латишів – 52% і 62,5%, євреїв – 48,9% і 28,2%, фінів – 35,2% і 26,9%, а в цілому в Російській імперії – 29,3% і 13% – відповідно³¹. На нашу думку, привілейоване становище, яке за цією ознакою займають німці, звичайно, пояснюється тим, що їм дозволялося мати школи рідною мовою. Таким чином, у кінці XIX ст. українська нація, одна з найбільших у Європі, антиукраїнськими діями уряду була зведена до становища неосвіченого кріпака, позбавленого своїх найелементарніших прав.

У 1890-ті рр. на захист рідного слова виступило вчительство. Педагоги почали самовільно впроваджувати рідну мову в навчальних закладах. Так, школи з навчанням українською були засновані в маєтку

²⁷ І. Єгорова, *Становлення системи національного виховання на Західній Україні (друга половина XIX – початок XX століття)*, «Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX–XX ст.)». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20–22 травня, 1998 р., Ніжин), ч. 1, Ніжин 1998, с. 248.

²⁸ Б. Якимович, *Український тасмний університет у Львові і Український Вільний університет: до питання генези*, «Науковий збірник Українського Вільного Університету», т. 16, Мюнхен-Львів 1993, с. 22.

²⁹ *Украинский вопрос*, Москва 1915, с. 140.

³⁰ Г. Н-ін, *Сторінки з історії «українського питання»* (Промова, виголошена Петровським на засіданні Державної Думи 20 травня 1913 року, «Червоний шлях», 1930, № 2, с. 182; *Русский календарь на 1908 г. А. Суворина*, Санкт-Петербург 1908, с. 227.

³¹ *Процент грамотности народов, живущих в европейской России*, «Украинский вопрос в его прошлом и настоящем», ред. О.К. Волкова, М.С. Грушевського, М.М. Ковалевського, О.Е. Корша і др., Санкт-Петербург 1916, т. 2, с. 405.

Х. Алчевської в с. Олексіївці (на Катеринослащині), де вів заняття Б. Грінченко, В. Лесевичем, українським драматургом М. Кропивницьким (садиба «Затишок» Куп'янського повіту Харківської губ.), просвітителем М. Аркасом (с. Богданівка на Миколаївщині). Відома й Брусівська школа Хорольського повіту Полтавської губ., де вчителював С. Панасенко як школа з українською мовою викладання³². Б. Грінченко писав: «Мало успіху буде мати та школа, куди дитя переходить із дому, як із раю в пекло, та з якої біжить додому, як із темного пекла, в якому все темне, чуже, незрозуміле, в світлий рай, де все ясно, зрозуміло, близьке до серця <...>»³³. Однак влада звільняла таких «небезпечних» викладачів, а такі школи довго не існували. Крім того, це все-таки були одиничні випадки, коли українці наважувалися самовільно навчати дітей українською мовою.

У цей час відкрито виступили з вимогами української школи з рідною мовою викладання вихованці навчальних закладів. Учні та студенти організовували гурти, проводили віча, зверталися з вимогою введення української мови в школах до керівників навчальних закладів, уряду країни³⁴. Із кінця XIX ст. і в подальші роки борцями за українізацію навчальних закладів виступили окремі земства³⁵. На зламі століть створюються перші нелегальні політичні партії, які починають приділяти увагу мовному питанню³⁶. Постійно порушуються питання про права української мови на численних зібраннях громад³⁷. На ім'я Голови Комітету Міністрів С. Вітте надходили листи від жителів різних міст щодо зняття обмежень для української мови³⁸. Українським питанням зацікавлюється закордонна громадськість.

У 1904 р. Академія наук, Київський і Харківський університети, а також Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатори висловилися проти обмеження вживання української мови³⁹. Від академії наук доповіді про припинення утисків щодо української мови підготувала комісія

³² Ф.М. Борис Дмитрович Грінченко, «Рада», 1910, 27 квітня (№ 94), с. 1; *Украинский вопрос*. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь», изд. 3-е, Москва 1917, с. 92.; *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.)*: Нариси, Київ 1991, с. 313.

³³ Б. Грінченко, *На безпросветном пути*, «Русское богатство», 1905, кн. 10, с. 1.

³⁴ ЦДАК, ф. 707, оп. 41, спр. 79, арк. 3.; О. Пчілка, *Українські університетські кафедри*, «Рідне слово», 1906, № 46, с. 1–2; ЦДАК, ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк. 1.

³⁵ *Доклад гласного Шрага И. и ходатайство Борзенского земства о допущении в народные школы народного языка*, [в:] *Журналы заседаний Черниговского губернского земства*, Чернигов, 1901, с. 185–192; ЦДАК, ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 147.

³⁶ *Доклад гласного Шрага И. и ходатайство Борзенского земства о допущении в народные школы народного языка*, [в:] *Журналы заседаний Черниговского губернского земства*, Чернигов, 1901, с. 185–192; ЦДАК, ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 147.

³⁷ Г. Васильович, *Шкільництво в Україні (1905–1920)*, Мюнхен 1969, с. 24–25.

³⁸ *Докладная записка Председателю Комитета Министров С. Ю. Витте от малорусского актёра, дворянина М.Л. Кропивницкого от 8 янв. 1905 г.* – Б.м 1905, с. 1; *Докладная записка на имя Председателя Комитета Министров Стат-Секретаря С. Ю. Витте из Одессы от 21 янв. 1905 г.*, Одесса 1905, с. 1–9; *Докладная записка Председателю Комитета Министров из Санкт-Петербурга от 10 февр. 1905 г.*, Санкт-Петербург 1905, с. 1; *Докладная записка Председателю Комитета Министров тайному советнику С.Ю. Витте от граждан г. Харькова*, Харьков 1905, с. 1.

³⁹ *Докладная записка Академии Наук об отмене стеснений малорусского слова*, Б.м, с. 3.

під керівництвом Ф. Корша в складі академіків А. Фаміцина, В. Зеленського, Ф. Фортунатова, О. Шахматова, А. Лаппо-Данилевського, С. Ольденбурга та ін. Виступи щодо ролі та значення української мови підготували також С. Русова, О. Русов, О. Лотоцький та ін.⁴⁰ Однак на цьому етапі українці ще не були достатньо згуртовані у своїх домаганнях, не мали чіткої мети.

У ході революції 1905–1907 рр. було гарантовано громадські права українського населення, заборона української мови втратила силу. З'явилося чимало нових українських видань, серед яких «Рада», «Рідний край» та ін. На їхніх сторінках обговорювалися питання щодо розвитку української мови в Україні⁴¹. Про це йшлося й на зібраннях земств: на повітових та губернських земських зборах, на з'їздах народних вчителів, на зборах думи, у зверненнях до міністерства освіти тощо⁴². У Москві, у Санкт-Петербурзі створювались українські студентські громади, які виступали за рідномовну освіту для українців⁴³.

У результаті, у 1906 р. Міністерство народної освіти дало дозвіл вивчати українську мову в тих гімназіях, де цього схочуть. Рідна для українців мова мала викладатися як необов'язковий предмет у вільний від навчальних занять час. У такому статусі вона була введена в Кам'янець-Подільській жіночій гімназії пані Славутинської, у приватних навчальних закладах міста Одеси та ін.⁴⁴

У 1906 р. І. Стешенко в Київській школі ім. Лисенка в драматичному відділі читав для учнів-українців лекції з історії української драми українською мовою. Водночас Синод дозволив викладання української мови в Подільській духовній семінарії, у церковно-учительській школі в м. Вінниці та в усіх початкових школах єпархії⁴⁵. Але згодом під впливом загального реакційного настрою школи були позбавлені наданого їм права.

На початку ХХ ст. найбільш завзято йшла боротьба за україномовну вищу освіту. Досить наполегливими були вимоги створення українознавчих кафедр при вищих навчальних закладах⁴⁶. В університети постійно надходили прохання з різних міст України про введення в курс викладання рідної мови. М. Сумцов переконував, що, будучи забороненим владою, українське слово

⁴⁰ *Императорская Академия Наук об отмене стеснений малорусского печатного слова*, Санкт-Петербург 1905, с. 42–72.

⁴¹ Гр. К. *Рідна мова. Український буквар*, «Рідний край», 1906, № 43, с. 19; *Судьбы украинской печати*, «Украинский вестник», 1906, № 13, с. 923; *Українська шкільна справа*, «Рідний край», 1906, № 45, с. 1–2.

⁴² Безгласный. *Родной язык – родная и школа*, «Юг», 1905, 12 окт., 3; ІР ЦНБ, ф.1, спр. 6670, арк. 1; *Постановления Полтавского губернского земского собрания, касающегося украинского вопроса*, «Киевская старина», 1905, № 1, с. 31–32; ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 151; ЦДІАК, ф.707, оп.299, спр. 325 б, арк. 3.

⁴³ ІР ЛНБ, ф. «НТШ», оп. 2, спр. 23, арк. 1–25.

⁴⁴ *Рідна мова в гімназії*, «Рідний край», 1906, № 18, с. 12; ЦДІАК, ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк.13; *Українська мова в гімназіях*, «Рідний край», 1906, № 49, с. 8; *Українська мова в гімназіях*, «Рідний край», 1906, № 48, с. 9; К.Г. *Вчителям дозволено розмовляти українською мовою*, «Рідний край», 1906, № 49, с. 8.

⁴⁵ *Лекції українською мовою*, «Рідний край», 1906, № 48, с. 9.

⁴⁶ *На педагогических курсах в Киеве*, «Украинская жизнь», 1913, № 7–8, с. 124; С. Русова, *Курсы народных учителей в Киеве*, «Украинский вестник», 1906, № 14, с. 967.

не залишилось у забутті. Викладання української мови було введено в різні курси такими викладачами, як О. Потєбня, А. Метлинський, М. Хасанський, Д. Багалій⁴⁷.

До редакції «Ради» надходили групові листи про українознавчі курси в університетах. За кілька місяців число підписів під листами сягнуло більше 10 тисяч. У 1906–1907 р. М. Сумцов у Харківському університеті почав читати курс української народної словесності, а О. Грушевський у Новоросійському – курс історії України українською мовою. У той же час у Київському університеті почав читати лекції з історії української літератури професор О. Лобода⁴⁸.

За галицьким прикладом виникали товариства «Просвіта» (понад сто) і селянські спілки. Розвиток української національної свідомості був головною метою діяльності «Просвіт»⁴⁹. Одеська «Просвіта» неодноразово порушувала питання про українські кафедри у своєму університеті⁵⁰, перша намагалася відкрити середню школу з викладовою українською мовою⁵¹. Київське товариство «Просвіта» зверталось до Ради Професорів Університету святого Володимира з проханням завести кафедри з українською викладовою мовою⁵². Голова ж Миколаївської «Просвіти» навіть зміг відкрити україномовну школу в селі Богданівка⁵³.

Неодноразово питання про навчання дітей рідною мовою піднімали й просвітницькі організації: Санкт-Петербурзький комітет письменності, Київське та Харківське товариства грамотності та ін.⁵⁴ Важливе місце в русі за права української мови займало створене в 1907 р. Українське Наукове Товариство в Києві, яке підтримувало тісні зв'язки з борцями за україномовну освіту Західної України⁵⁵.

Почався випуск українських підручників, але в школах вони майже не використовувались, бо українських шкіл, як таких, в Україні не було. Питання українізації освіти звучало в російській Державній Думі. У третій Думі невелика група українських депутатів навіть запропонувала законопроект про права української мови в школі⁵⁶. Так, навіть серед великоросів з'явилася

⁴⁷ М. Сумцов, *История и этнография Малоросси, как предметы преподавания в Харьковском университете*, «Киевская старина», 1906, № 5–6, с. 37, 39.

⁴⁸ М. Залізник, *Російська Україна й її відродженє*, Львів 1910, с. 52; С. Петлюра, *Вибрані твори та документи*, Київ 1994, с. 49.

⁴⁹ ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 1; ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 155; О. Лисенко, *Значення українських «просвіт» для справи шкільного навчання*, «Рідна школа», 1992, № 3–4, с. 21; С. Шелухин, *Одеська «Просвіта» (Лист до редакції)*, «Рідний край», 1906, № 44, с. 8.

⁵⁰ М. Аркас, *Подорож до Одеси*, «Рідний Край», 1906, № 46, с. 5

⁵¹ *Перша українська гімназія в Одесі*, «Киевская Старина», 1906, № 5–6, с. 49.

⁵² *В справі заснування українських кафедр в київському університеті*, «Рідний край», 1906, № 50, с. 7–8.

⁵³ О. Морозова, *Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи*, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», вип. 4: Історичні науки, Миколаїв 2002, с. 107.

⁵⁴ *Українське питання*, Київ 1997, с. 88.

⁵⁵ ІР НБУ, ф. 10, оп. 1, спр. 32409, арк. 1.

⁵⁶ О. Морозова, *Питання про україномовну освіту в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.)*, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 33, вип. 24. Історичні науки, Миколаїв 2005, с. 23–25.

думка, що утиски українського слова не витримують ніякої критики. Українське питання продовжувало цікавити й закордонну громадськість.

Багатонаціональний Південь теж підтримував населення Наддніпрянщини в його домаганнях і брав безпосередню участь у боротьбі за українську школу⁵⁷, хоча активність громадян тут і не була досить високою.

У 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції. У статті 3 Зводу Основних державних законів Російської імперії наголошувалося: «Русский язык есть язык общегосударственный и обязателен в армии, во флоте и во всех государственных и общественных установлениях. Употребление местных языков и наречий в государственных и общественных установлениях определяется особыми законами»⁵⁸.

За період 1905–1914 рр. не було відкрито жодної української школи. Кілька приватних гімназій намагалися включити українську мову як дисципліну до своєї програми. Урядові чиновники «дали дозвіл»⁵⁹, але за умови, що викладачі матимуть диплом з української мови. Влада прекрасно знала, що таких дипломів в Російській імперії немає.

На Поділлі була спроба українізувати церковно-приходські школи. 12 жовтня 1907 р. Святіший Синод дав на це дозвіл. Спроба закінчилася нічим, бо місцева влада застосувала жорстокі утиски до вчителів⁶⁰.

Хоч власті й не спромоглися деполітизувати рух, проте подальше розгортання національно-політичної агітації наштовхнулося на перешкоди. На відміну від українців Галичини російські українці не досягли до 1914 р. стадії масового руху. Лише після 1917 р. почалася активна українізація навчальних закладів. Незважаючи на це, саме мова єднала українців у їх боротьбі, сприяла подальшому існуванню української нації.

Потрібно пам'ятати й те, що ідеї національного відродження плекалися перш за все серед інтелігенції, але українська нація формувалася переважно як селянська: 95% населення займалось сільським господарством, 1% – промисловістю (1900 р.). Прошарок української інтелігенції налічував не більше 15 тис. чоловік⁶¹!

На початку ХХ століття легальний стан мови в Галичині й на Буковині суттєво не змінився. 1900–1916 рр. у цих краях позначені намаганням якнайповніше реалізувати гарантовані права. Загальна освіта українських дітей у Галичині між 1900 і 1914 рр. поволи, але неухильно покращувалась. Успіхи, однак стосувалися тільки початкової школи; українських гімназій було мало, а в університетах українською мовою викладали лише суто

⁵⁷ Безгласный, *Родной язык – родная и школа*, «Юг», 1905, 12 окт., с. 3; О. Морозова, *Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи*, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 17, вип. 4: Історичні науки, Миколаїв 2002, с. 104–108; Є. Сінкевич, Н. Кузова, *Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890–1917 рр.*, «Південний архів»: Збірник наукових праць. Історичні науки, вип. 6, Херсон 2001, с. 85–89.

⁵⁸ *Извлечение из Свода Основных государственных законов* (Свод законов, т. 1, часть 1. Изд. 1906 г.), [в:] В. Чарнолуцкий, *Настольная книга по народному образованию*, Санкт-Петербург 1911, с. 1.

⁵⁹ *Ibid.*, с. 524.

⁶⁰ Ю Шевельов., *op. cit.*, с. 53.

⁶¹ В. Сарбей, *Національне відродження України*, т. 9, Київ 1999, с. 176.

українські предмети.

У 1911 р. у Галичині було 2514 урядових початкових шкіл з українською мовою навчання і, крім того, у 1024 школах українська мова була обов'язковим предметом освіти⁶². На Буковині в цьому ж році українських народних шкіл нижчого типу було 216, а українська мова вивчалася як обов'язкова у 23. Кількість українських класів у початкових школах вищого типу складала 313 (із 696). На Закарпатті склалася значно гірша ситуація. У період із 1968 по 1915 р. тут ліквідували всі 313 українські та 82 утравістичні школи. Ішла активна мадяризація краю⁶³.

Щодо середньої освіти, то на поч. ХХ ст. у Галичині урядових гімназій з українською викладовою мовою було 5 (у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі)⁶⁴ й 4 утравістичні (у Бережанах, Стрию, Рогатині, Яворові) із викладанням українською мовою частини предметів. Буковина мала одну українську гімназію у Вижниці й дві українсько-німецьких (у Чернівцях і Кіцмані)⁶⁵.

Яскравою сторінкою боротьби галицького населення за права рідної мови стала боротьба за існування українського університету. Так, починаючи з 1900 р., у Львівському університеті проф. К. Студинський почав викладати історію української літератури з кінця ХV ст., проф. О. Колесса – історію української літератури ХІХ ст., проф. Кокорудзь – українську мову⁶⁶. Про потребу в заснуванні вищого україномовного навчального закладу заявили українські політичні партії, про це говорили демонстранти й страйкарі⁶⁷. Політичного забарвлення набула й так звана сецесія (відокремлення) 1902 р. – акція колективного протесту, коли українські студенти одночасно перейшли з полонізованого Львівського університету до університетів Відня й Праги⁶⁸.

На початку ХХ ст. галицька інтелігенція проявила ініціативу. У 1908 р. були створені приватні гімназії в Копичинцях і Яворові, у 1909 р. – Рогатині й Городенці. Згодом з'явилися українські приватні гімназійні курси в Буську та Збаражі⁶⁹.

Згодом відбулося поступове зниження інтенсивності боротьби українського населення за права української мови в результаті реакції. Світова війна остаточно зупинила всякі дії щодо українізації. За таких умов показово залишилася тільки кількість рідномовних початкових навчальних закладів: 1911 р. – 2514 урядових початкових шкіл з українською мовою

⁶² *Украинский вопрос*. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь», изд. 3, Москва 1917, с. 95.

⁶³ *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – п. ХХ ст.)*. Нариси, Київ 1991, с. 353.

⁶⁴ *Украинский вопрос...*, с. 95.

⁶⁵ М. Кугутяк, *Проблема українського університету в суспільно-політичному русі східної Галичини (1848–1918)*, [В:] *Науковий збірник Українського Вільного університету*, т. 16, Мюнхен-Львів, 1993, с. 18–19.

⁶⁶ *Украинские курсы во Львовском университете*, «Киевская старина», 1903, № 2, с. 91.

⁶⁷ В. Качмар, *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (к. ХІХ – п. ХХ ст.)*, Львів 1999, с. 34–35.

⁶⁸ *К гонениям на русинский язык в Галичине*, «Киевская старина», 1903, № 6, с. 193–194.

⁶⁹ *Українські приватні гімназії в 1910/11 шк. р.*, «Наша школа», 1910, кн. 4, с. 73–79.

навчання, 1913 р. – 2613⁷⁰. У 1912 р. тут було 7 державних українських гімназій, планувалося відкриття декількох класів української приватної середньої школи⁷¹. На початок війни в Австрії було 8 державних українських гімназій (Львів, Перемишль, Тернопіль, Коломия, Станіслав, Вижниця, Кіцмань, Чернівці) та 4 приватні (Рогатин, Яворів, Городенка, Львів)⁷². У зимовому семестрі 1912 р. у Львівському університеті читалися українською мовою 16 курсів, не рахуючи практичних занять. Перед світовою війною тут було 8 українських кафедр та 4 доцентури⁷³.

Після завоювання австрійської України царським урядом у 1914–1915 рр. українська освіта стала об'єктом русифікації. Проте не маючи змоги впроваджувати рідну мову в навчальних закладах Галичини, українці сприяли її введенню в освітніх установах інших місцевостей⁷⁴. Це свідчить про великий потяг до збереження, хоча б на іншій території, рідного слова, нації.

Отже, проблема українізації освіти виникла в українців ще з давніх часів і була пов'язана з національним рухом, що, у свою чергу, залежав від соціально-політичного, культурно-історичного розвитку окремих українських земель. Мета українського національного руху в Росії була передусім культурницькою, його організаторам так і не вдалося здобути прихильність селянських мас. В австрійській конституційно-правовій державі цілі боротьби вирішувалися переважно парламентськими шляхами. Соціально-економічні інтереси селян сполучалися в національній програмі з політико-культурними постулатами інтелігенції. Це зумовило таку ситуацію: рух за україномовну освіту на українських землях Росії розпочався раніше, ніж у Галичині, проте вже в 1848 р., а остаточно у 1860-ті рр., темпи розвитку національних процесів у Галичині випередили російські. Тільки в цьому регіоні вдалось на початку ХХ ст. перейти від фази розгортання у фазу масового руху.

Можна виділити три етапи боротьби галицьких українців за українізацію навчання:

1. 80-ті – 90-ті рр. ХІХ ст. – зародження та розгортання руху (вимоги української школи ставились на офіційному рівні).
2. 1900–1910 рр. – масовий національний рух (застосовувались усі методи боротьби, у русі брали участь усі верстви населення, особливо яскраво боротьба проявилася в Львівському університеті).
3. 1910–1917 рр. – спад та згорання руху.

Та три етапи боротьби населення Наддніпрянської України за статус і права рідного слова в навчальних закладах:

1. кінець ХІХ ст. – 1905 р. – період, коли питання українізації освіти стало основним у роботі українських педагогів, громадських та просвітніх товариств, молоді, партій; відбуваються перші спроби впровадити

⁷⁰ *Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь»*, изд. 3-е, Москва, с. 95.

⁷¹ *Українська реальна школа у Львові*, «Діло», 1912, ч. 68, с. 3.

⁷² *Украинские гимназии*, «Украинская жизнь», 1913, № 3, с. 91–92.

⁷³ Г. Васьюкович, *Шкільництво в Україні (1905–1920)*, Мюнхен 1969, с. 21.

⁷⁴ *Українські гімназійні курси у Відні в 1916–1917 рр.*, Відень 1917, с. 3–5.

- рідну мову в навчальний процес; українське питання виходить на державний рівень, ним зацікавлюється закордонна громадськість.
2. 1905–1907 рр. – період активної боротьби населення Наддніпрянської України за рідну мову навчання, українці здобувають деяких досягнень. Потужною силою виступила інтелігенція, медійною платформою для обговорення актуальних питань стала преса. У боротьбу включилися майже всі верстви населення. Активно проходив рух за українізацію вищих навчальних закладів.
  3. 1907–1917 рр. – згорання руху. Незважаючи на пожвавлення національного руху українців на початку ХХ ст., із 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції⁷⁵.

Значний внесок у напрямку підтримки рідної мови українців роблять і польські науковці. В умовах розгортання демократичних процесів за Третьої Речі Посполитої, починаючи з 1989 року й становлення незалежної України, головним завданням польських й українських вчених стало дослідити питання спільної історії на засадах об'єктивності й розуміння. Учасниками українсько-польського наукового діалогу, а згодом й співпраці, у тому числі у культурній сфері, виступають Ягеллонський університет (Краків), Університет Марії Кюрі-Склодовської (Люблін), Варшавський університет, а також навчальні заклади й науковці Слупська, Ольштина, Зеленої Гори, Ченстохови, Вроцлава, Торуня, Гданська тощо, а також Львівський національний університет ім. І. Франка, Волинський національний університет імені Лесі Українки у Луцьку, Чорноморський національний університет імені Петра Могили у Миколаєві та багато інших⁷⁶.

Разом з питаннями українсько-польського протистояння другої половини XVII століття, визвольних змагань 1918–1921 р., трагічних сторінок часів Другої світової війни⁷⁷ мовна проблема стала предметом ретельного вивчення як українських (С. Буда, В. Сарбей, В. Качмар та ін.),⁷⁸ так і польських колег (М. Malikowski, A. Sawicz, P. Kuspyś, J. Kościółek)⁷⁹.

Характерно, що поруч із поляками, активізували свою дослідницьку діяльність і представники української меншини Польщі. Формування демократичних інститутів Третьої Речі Посполитої створило сприятливі умови для створення спеціалізованих дослідницьких інституцій (Фундація Святого Володимира у Кракові, голова – Володимир Мокрий, Південно-Східний Інститут у Перемишлі, що очолює Станіслав Степень, Інститут

⁷⁵ О. Морозова, *Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України...*, с. 16.

⁷⁶ О. Морозова *Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій*, «Чорноморський літопис»: Науковий журнал, Миколаїв 2011, вип. 46 с. 87–91.

⁷⁷ Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996; W. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny. 1648–1651*, Warszawa 1998; *Polacy i ukraińcy podczas II wojny światowej*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2000.

⁷⁸ *Українське питання*, Київ 1997; В. Сарбей, *Національне відродження України*, Київ 1999, т. 9; В. Качмар, *op. cit.*, с. 34–35; *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*, за ред. Ю. Бестерс-Дільгер, 2-ге вид., 2008, 363 с.

⁷⁹ *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodu Ukraińców...*; M. Malikowski, *Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich*, Rzeszów 2010; A. Sawicz, *Problematyka ukraińska w prasie polskiej w latach 1991–1996*, Poznań 2010; P. Kuspyś, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*, Kraków 2009.

Центрально-Східної Європи у Любліні, голова – Єжи Ключовські⁸⁰ тощо). За сприяння цих та багатьох інших установ вийшла друком низка робіт із проблематики української мови⁸¹. Як українські, так і польські вчені переконані, що українська мова з давніх часів мала фундаментальне значення для розвитку самосвідомості й культури українців, без мови не було б народності, нації.

Серед польських учених, що займаються проблемою української мови хотілося б виділити Володимира Мокрого, професора кафедри українознавства Ягеллонського університету, автора роботи «Роль рідної української мови у збереженні ідентичності й розвитку національної культури українців другої половини XVI та перших десятиліть XVII століття» та багатьох інших. За його ж редакцією вийшла праця «Мова, культура, ментальність й національна ідентичність українців»⁸². Щиро вболіваючи за долю України й української мови, професор Мокрий щороку влаштовує міжнародні конференції за участю багатьох знаних учених України, Польщі, Росії тощо, видає часопис «Краківські українознавчі зошити», проводить активну роботу на підтримку руху українців на шляху демократизації суспільства тощо, виносячи українську проблему на міжнародний рівень.

Таким чином, проблема щодо стану й статусу української мови, зокрема в навчальних закладах, в Україні виникла ще декілька століть тому. Питання набуло особливого загострення за часів незалежності української держави через нестабільність політичного курсу країни, збільшення кризових явищ у державі, породжених духовною бідністю людей, втрату цінності національних особливостей тощо. Не дивлячись на прогресивні зрушення у сфері українізації, в останні роки українцям нагально необхідно ставити мовне питання на перший план у порядку денному. Закордонна громадськість, зокрема польська, активно підтримує українців у їх домаганнях підняти престиж української мови. Це є одним з об'єднавчих чинників української й польської наукових позицій, сприяє покращенню українсько-польських відносин тощо.

Бібліографія

Gapski H., *Instytut Europy środkowo-wschodniej w Lublinie*, [w:] *Prace komisji wschodnioeuropejskiej*, Kraków 1997, t. 4.

Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców, red. W. Mokry, Kraków 2010.

Kościółek J., *Język ukraiński wobec wyzwań współczesnej sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie*, «Przegląd Wschodnioeuropejski», 2012, № 3, с. 449–456.

⁸⁰ H. Gapski, *Instytut Europy środkowo-wschodniej w Lublinie*, [w:] *Prace komisji wschodnioeuropejskiej*, Kraków 1997, t. 4, s. 207.

⁸¹ *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców...*; W. Mokry *Rola rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców drugiej połowy XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII wieku*, Kraków 2010

⁸² *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców...*; W. Mokry, *Rola rodzimego języka ukraińskiego ...*

Kuspyś P., *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*, Kraków 2009.

Malikowski M., *Wybrane problemy stosunków polsko –ukraińskich*, Rzeszów 2010.

Moklak J., *W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892*, Kraków 2004.

Mokry W. *Rola rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców drugiej połowy XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII wieku*, Kraków 2010

Polacy i ukraińcy pod czas II wojny światowej, pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2000.

Sawicz A., *Problematyka ukraińska w prasie polskiej w latach 1991–1996*, Poznań 2010.

Serczyk W., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny. 1648–1651*, Warszawa 1998.

Аркас М., *Подорож до Одеси*, «Рідний Край», 1906, № 46, с. 5.

Безгласный. Родной язык – родная и школа, «Юг», 1905, 12 окт., с. 3.

Борьба за украинский университет, «Украинская жизнь», 1913, № 1, с. 113–115.

В справі заснування українських кафедр в київському університеті, «Рідний край», 1906, № 50, с. 7–8.

Васькович Г., *Шкільництво в Україні (1905–1920)*, Мюнхен 1969, с. 24–25.

Відозва, «Школьна часопись», 1886, ч. 7, с.1–2.

Внесенє посла Ю. Романчука, «Школьна часопись», 1884, ч. 19, с. 148–149.

Гр. К. *Рідна мова. Український буквар*, «Рідний край», 1906, № 43, с. 19.

Грінченко Б., *На безпросветном пути*, «Русское богатство», 1905, кн. 10, с. 1–27.

Гунчак Т., *Україна п. п. ХХ ст.*, Київ 1993.

Д.Д. *Угорська Русь*, Київ 1914.

Дело руської народної школи у Львові майже полагоджене, «Шкільна часопись», 1884, ч. 17, с. 141.

Державний архів Київської області (Далі - ДАКО), ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 1.

Державний архів миколаївської області (Далі- ДАМО), ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 155.

Доклад гласного Шрага И. и ходатайство Борзенского земства о допущении в народные школы народного языка, [в:] *Журналы заседаний Черниговского губернского земства*, Чернигов, 1901, с. 185–192.

Докладная записка Академии Наук об отмене стеснений малорусского слова, Б.м., с. 3.

Докладная записка на имя Председателя Комитета Министров Стат-Секретаря С. Ю. Витте из Одессы от 21 янв. 1905 г., Одесса 1905, с. 1–9.

Докладная записка Председателю Комитета Министров из Санкт-Петербурга от 10 февр. 1905 г., Санкт-Петербург 1905, с. 1

Докладная записка Председателю Комитета Министров С. Ю. Витте от малорусского актёра, дворянина М.Л. Кропивницкого от 8 янв. 1905 г. – Б.м 1905, с. 1.

Докладная записка Председателю Комитета Министров тайному советнику С.Ю. Витте от граждан г. Харькова, Харьков 1905, с. 1.

Друга народна школа з руським викладовим язиком у Львові, «Шкільна часопись», 1884, ч. 10, с. 73–75.

Духовна семінарія в Чернівцях, «Буковина», 1886, ч. 13, с. 1–2.

Єгорова І., *Становлення системи національного виховання на Західній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)*, «Освіта й виховання в Польщі й Україні (ХІХ–ХХ ст.)». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20–22 травня, 1998 р., Ніжин), ч. 1, Ніжин 1998, с. 248.

Єфремов С., *Заметки на текущие темы*, «Киевская старина», 1905, № 5, с. 183–212.

Єфремов С., *Заметки на текущие темы*, «Киевская старина», 1905, № 4, с. 81–111.

За рідною висшою школою, «Діло», 1912, ч. 118, с. 1–3.

Залізник М., *Російська Україна й її відродженє*, Львів 1910.

Извлечение из общих распоряжений по средним учебным заведениям ведомства министерства народного просвещения, имеющих отношение к учительским институтам, семинариям и школам, «Настольная книга по народному образованию», ред. Г. Фальборк и В. Чарнолуский, Санкт-Петербург 1901, т. 2, с. 1356.

Извлечение из Свода Основных государственных законов (Свод законов, т. 1, часть 1. Изд. 1906 г.), [в:] Чарнолуский В. , *Настольная книга по народному образованию*, Санкт-Петербург 1911, с. 1.

Императорская Академия Наук об отмене стеснений малорусского печатного слова, Санкт-Петербург 1905, с. 42–72.

Інститут рукописів Львівської наукової школи (Далі- ІР НБУ), ф. «НТШ», оп. 2, спр. 23, арк. 1–25.

Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського (далі – ІР ЦНБ), ф.1, спр. 6670, арк. 1.

Інтерпеляція депутату державної Думи у Відні Олесницького Євгена австрійській владі та стаття про організацію шкіл з викладанням на

українській мові, Центральний державний історичний архів Львова (Далі – ЦДАЛ), ф. 309 «НТШ», оп. 1, спр. 2775, арк. 1.

ІР НБУ, ф. 10, оп. 1, спр. 32409, арк. 1.

К гонениям на русинский язык в Галичине, «Киевская старина», 1903, № 6, с. 193–194.

К.Г. *Вчителям дозволено розмовляти українською мовою*, «Рідний край», 1906, № 49, с. 8.

Качмар В., *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (к. ХІХ – п. ХХ ст.)*, Львів 1999, с. 34–35.

Качмарчик Я., *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996.

Кугутяк М., *Проблема українського університету в суспільно-політичному русі східної Галичини (1848–1918)*, [в:] Науковий збірник Українського Вільного університету, т. 16, Мюнхен-Львів, 1993, с. 22–25.

Курляк І., *Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.)*, Львів 1997, с. 10–13.

Лекції українською мовою, «Рідний край», 1906, № 48, с. 9.

Лисенко О., *Значення українських «просвіт» для справи шкільного навчання, «Рідна школа»*, 1992, № 3–4, с. 20–22.

Листи членів різних політичних партій, перехоплені Департаментом поліції та розшукувальним пунктом полтавського ГЖУ та про виявлення осіб, які згадуються у цих листах, 2 жовтня 1913 р. – 24 січня 1914 р., ЦДАК, ф. 321, «Розшукувальний пункт при Полтавському ГЖУ», оп. 1, спр. 181, ч. 2, арк. 205–212.

Ломінська Н. *Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість: історичний аналіз*: Навч. пос. Острог–ДЕКАЛЬБ (США) 2001.

Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д., *Історія української школи і педагогіки*: Навч. пос., ред. О. Любар, Київ 2003.

Магочій П.Р., *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*, Ужгород 1994.

Масенко Л., *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2000; Л. Масенко, *Мова і політика*, 1-е вид, Київ 1999.

Масенко Л., *Мовна ситуація Києва: День сьогоднішній та прийдешній*, Київ 2001.

Меморіал буковинського православного духовенства руської народности, Черновці 1899.

Меморіал львівських українських товариств до центрального керівництва з 15.04.1910 р. в справі заснування українського університету у Львові, «Наша школа», 1910, кн. 2, с. 78–79.

Меморіал Товариства «Учительська Громада» до міністра-президента бар. Бека й міністра Просвіти Мархета в справі заснування українського університету у Львові, «Наша школа», 1909, кн. 1–2, с. 142–153.

Меморіал товариства «Учительська громада» до ц. к. Красевої Шкільної Ради в справі науки української мови й літератури в середніх школах з польською викладовою мовою, «Наша школа», 1910, кн. 1, с. 76–80.

Мова і нація, «Київський журналіст», 2004, № 1, с. 17–24.

Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації, за ред. Ю. Бестерс-Дільгер, 2-ге вид., 2008.

Мовно-культурна ситуація в Україні, «Дивослово», 2001, № 10, с. 7–11.

Морозова О. *Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій, «Чорноморський літопис»: Науковий журнал, Миколаїв 2011, вип. 46 с. 87–91.*

Морозова О., *Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 17, вип. 4: Історичні науки, Миколаїв 2002, с. 104–108.*

Морозова О., *Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України в кінці XIX – на початку XX століття, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 88, вип. 75. Історичні науки, Миколаїв 2008, с. 46–50.*

Морозова О., *Питання про україномовну освіту в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.), «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 33, вип. 24. Історичні науки, Миколаїв 2005, с. 23–25.*

На педагогических курсах в Киеве, «Украинская жизнь», 1913, № 7–8, с. 124–125.

Н-ін Г., *Сторінки з історії «українського питання» (Промова, виголошена Петровським на засіданні Державної Думи 20 травня 1913 року, «Червоний шлях», 1930, № 2, с. 175–189.*

Новий спосіб румунізації, «Буковина», 1889, ч. 18, с. 6.

Об инспекции в университетах, управляемых по общему уставу (Дело Департамента Народного Просвещения. 1880 г., ч. 3, № 40), [в:] Сборник постановлений по министерству народного просвещения, Санкт-Петербург 1892, с. 146.

Перша українська гімназія в Одесі, «Киевская Старина», 1906, № 5–6, с. 49–50.

Петлюра С., *Вибрані твори та документи, Київ 1994.*

Постановления Полтавского губернского земского собрания, касающегося украинского вопроса, «Киевская старина», 1905, № 1, с. 31–32.

Процент грамотности народов, живущих в европейской России, «Украинский вопрос в его прошлом и настоящем», ред. О.К. Волкова, М.С. Грушевского, М.М. Ковалевского, О.Е. Корша и др., СПб. 1916, т. 2.

Пчілка О., *Українські університетські кафедри, «Рідне слово», 1906, № 46, с. 1–3.*

Рідна мова в гімназії, «Рідний край», 1906, № 18, с. 12.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.). Нариси, Київ 1991.

Румянцева С., *Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900–1917 рр.)*: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 2002.

Русова С., *Курси народных учителей в Киве*, «Украинский вестник», 1906, № 14.

Русский календарь на 1908 г. А. Суворина, Санкт-Петербург 1908.

Сарбей В., *Національне відродження України*, т. 9, Київ 1999.

Сінкевич Є., Кузова Н., *Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890–1917 рр.*, «Південний архів»: Збірник наукових праць. Історичні науки, вип. 6, Херсон 2001, с. 85–89.

Справа про пред'явлення Подільського Губернатора в комісії всепідданішого звіту про стан губернії за 1883 рік, 2 лист. 1884 р., ЦДІАК, ф. 442 «Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернаторства», оп. 537, спр. 209, арк. 5–6-зв.

Статті та рецензії В. Дорошенка 1908-1911 рр., ЦДІАЛ, ф. 401 «Редакція журналу «Літературно–науковий вісник», оп. 1, спр. 52, арк. 329

Судьбы украинской печати, «Украинский вестник», 1906, № 13, с. 923

Сумцов М., *История и этнография Малоросси, как предметы преподавания в Харьковском университете*, «Киевская старина», 1906, № 5–6, с. 37–43.

Украинские гимназии, «Украинская жизнь», 1913, № 3, с. 91–92.

Украинские курсы во Львовском университете, «Киевская старина», 1903, № 2, с. 91.

Украинский вопрос, Москва 1915.

Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь», изд. 3, Москва 1917, с. 95.

Українська мова в гімназіях, «Рідний край», 1906, № 48, с. 9

Українська мова в гімназіях, «Рідний край», 1906, № 49, с. 8

Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту, ред. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька, Київ 2005.

Українська реальна школа у Львові, «Діло», 1912, ч. 68, с. 3.

Українська шкільна справа, «Рідний край», 1906, № 45, с. 1–2.

Українське питання, Київ 1997.

Українські гімназійні курси у Відні в 1916–1917 рр., Відень 1917.

Українські приватні гімназії в 1910/11 шк. р., «Наша школа», 1910, кн. 4, с. 73–79.

- Утраквізм в школах середніх, «Школьна часопись», 1886, ч. 7, с. 55.*
- Ф.М. Борис Дмитрович Грінченко, «Рада», 1910, 27 квітня (№ 94), с. 1–2.
- ЦДІАК, ф. 146, оп. 51-а, спр. 975, арк. 1–5.
- ЦДІАК, ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк.13
- ЦДІАК, ф. 442, оп. 857, спр.43, арк. 1.
- ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 147–151.
- ЦДІАК, ф. 707, оп. 41, спр. 79, арк. 3.
- ЦДІАК, ф.707, оп. 299, спр. 325 б, арк. 3.
- Шевельов Ю., *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941)*. Стан і статус, Мюнхен 1987, с. 18.
- Шелухин С., *Одеська «Просвіта» (Лист до редакції), «Рідний край», 1906, № 44, с. 7–8.*
- Щёголев С., *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи*, Київ 1914.
- Ювілейна книга української гімназії в Тернополі (1898–1998)*, ред. С. Яреми, Тернопіль-Львів 1998.
- Якимович Б., *Український тасмний університет у Львові і Український Вільний університет: до питання генези*, «Науковий збірник Українського Вільного Університету», т. 16, Мюнхен-Львів 1993.

Ольга Морозова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) У РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ

Анотація: Стаття присвячена одній із важливих проблем сучасної української держави – проблемі розвитку україномовної освіти та її висвітленню українськими та польськими науковцями. Дослідження є досить актуальним, адже, на жаль, в Україні до кінця ще не вирішено мовне питання, зокрема питання україномовної освіти. Поширення російської мови на сході та півдні країни, маніпулювання проблемою української мови в російсько-українському конфлікті стимулює до ретельного вивчення теми.

Ключові слова: українська мова, українізація освіти, українська історіографія, польська історіографія.

Olga Morozova

Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv, Ukraine

**MOVEMENT FOR THE UKRAINIZATION OF THE EDUCATION IN
UKRAINIAN LANDS (AT THE END
OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES) IN
THE RECEPTION UKRAINIAN AND POLISH SCIENTISTS.**

Summary: The article discusses one of the most important problems of modern Ukrainian state - the problem of development of Ukrainian education and its coverage of Ukrainian and Polish scientists. The research is very important, because, unfortunately, in Ukraine the language issue is not fully solved yet, this includes issues of Ukrainian education. The spread of the Russian language in the east and south of Ukrainian government and the manipulation of the problem of the Ukrainian language in the Russian-Ukrainian conflict encourage to a thorough study of the topic.

Keywords: Ukrainian language, Ukrainianization of education, Ukrainian historiography, Polish historiography.